

In de "Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1989" is een verslag opgenomen van het bouwhistorisch onderzoek in het huis Cranestein ter gelegenheid van de restauratie, die wij in 1989 hebben volbracht. De hierna volgende tekst is grotendeels overgenomen uit de Kroniek. Het onderzoek heeft plaatsgehad onder verantwoordelijkheid van de bouwhistoricus Drs A.F.E. Kipp. Van zijn hand is ook het verslag.

Het planbegeleidend bouwhistorisch onderzoek tijdens de restauratie en renovatie van het huis Cranestein was tevens een goede gelegenheid om meer inzicht te krijgen in de opzet en geschiedenis van dit merkwaardige pand. Cranestein behoort met Oudaen, Fresenburg en Blankenburg tot de belangrijkste, vrij goed bewaard gebleven voorbeelden van de groep middeleeuwse weerganghuizen te Utrecht. Het dateert in opzet vermoedelijk van rond 1300, en bestaat vanouds uit een groot hoofdhuis en twee zijhuizen met daartussen een binnenplaats tegen de zuidelijke zijmuur. Het heeft deze opzet in hoofdlijnen goed bewaard, evenals het casco van het hoofdhuis met zijn zware muren, zijn grotendeels nog oorspronkelijke enkelvoudige balklagen, en weergangen op de zijmuren. Daarnaast is c.q. was aan dit complex nog goed de latere ontwikkeling en gebruiksgeschiedenis af te lezen.

Historisch overzicht

Dankzij het reeds in 1983 uitgevoerde zorgvuldige archiefonderzoek door Martin de Bruijn zijn er diverse historische gegevens over het huis bekend, die goede aanknopingspunten boden bij het bouwhistorisch onderzoek. De oudste vermelding van het huis dateert uit 1382 (lijst van bisschoppelijke leengoederen), waarbij als eigenaar Jan die Craen genoemd wordt. In

1394 wordt het aangeduid als '*die husinge ende hofstede Then Craen*' (later ook als '*een steenhuys*'). In 1448 komt voor het eerst de naam '*Kranensteyn*' voor. De familie Die Craen bewoonde het huis tot het midden van de 16e eeuw. In 1579 werd het huis gekocht door Herman van de Pol, en gedeeltelijk ingericht als bierbrouwerij, die later bekend staat als '*De Werrelt*'. Utrecht had rond 1700 aan de Oude Gracht alleen al 27 bierbrouwerijen. Maar door de opkomst van de thee werd het bier rond het midden van de 18e eeuw zo sterk teruggedrongen, dat vele brouwerijen moesten sluiten. Zo werd in 1740 ook '*De Werrelt*' opgeheven en werd in het huis Cranestein de woonbestemming weer belangrijk. Dit had toen een aantal verbouwingen tot gevolg. Overigens bleef op de bovenverdiepingen en op zolder de pakhuisfunctie nog twee eeuwen bestaan. Het huis werd in 1907 zelfs omschreven als '*pakhuis met benedenwoning*'!

In de jongste fase van zijn geschiedenis was in het huis het architectenbureau van Rietveld, Van Dillen en Van Tricht (1963-1976) gevestigd.

De opzet van het hoofdhuis

Het casco

Het hoofdhuis heeft een grondvlak van 8,30x23 m en bestaat uit een grote kelder met een tongewelf, drie bouwlagen en een zolder. Het metselwerk vertoont een wild verband met een neiging naar vlaams verband (steenformaat 30x15x7 cm). De enkelvoudige dennen balklagen van begane grond en eerste verdieping dateren nog grotendeels uit de bouwtijd. Plaatselijk werden in de 17e en 18e eeuw balken vernieuwd. De gemiddelde balkmaat is op de eerste verdieping 18x30 cm (84 cm hart op hart). Bij de vier middeleeuwse schoorsteenkanalen liggen de balken ter weerszijde tegen het kanaal. De balken zijn om de

drie voorzien van muurankers, die aan de buitenzijde van de muur op blokken van basaltlava rusten. Alle vier de muren verjongen een halve steen ter hoogte van de onderkant van de vloer. Ieder balkgat bleek aan één kant met twee op hun kant staande stenen te zijn afgewerkt. De meeste balken van deze balklaag lagen op simpele, platte, eiken consoles van 4-6 cm dik, die de hoop deden ontstaan, dat zij misschien een dendrochronologische datering van Cranestein zouden kunnen opleveren. Een aantal bleek inderdaad dateerbaar (door D.J. de Vries, RDMZ), maar het resultaat was een verrassing: 1654. Kennelijk was in de tijd van de brouwerij de bestaande balklaag (ter versteviging van de koppen ?) van consoles voorzien. De balklaag van de tweede verdieping werd in 1907 op hetzelfde niveau door een vergelijkbare nieuwe versie vervangen.

De middeleeuwse kap, die steiler en dus ook hoger was dan de huidige, zal hoogstwaarschijnlijk uit dennen sporenparen hebben bestaan. In beide zijmuren werden resten en afdrukken van de eiken muurplaten uit de bouwtijd aangetroffen (9x23 cm), waarop ooit de kapvoet rustte. Zij lagen tegen een wat inspringende laag van de opgaande borstwering van de weergang, die één steen terugligt ten opzichte van het onderliggende werk. Duidelijk was te zien dat de borstwering er tegenaan en er overheen was gemetseld. De muurplaten liepen door tot op een kwart steen vanaf de binnenzijde van de schoorsteenkanalen. De tegen de sporen bevestigde gootsteunen zaten bij de middeleeuwse versie vier lagen hoger dan bij de latere kap. Het huis heeft aan beide zijn buiten de goten oprijzende weergangmuren nog tot op heden bewaard, al is het bovenste deel met de kantelen in de loop der eeuwen verdwenen.

De voor- en achtergevel

In hun middeleeuwse gedaante waren beide gevels waarschijnlijk forse trapgevels,

waarbij de weergangmuren wellicht bij de hoeken door gekanteelde eindtreden werden opgevangen. De voorgevel was afgewerkt met nog bestaande, hoekkettingen van grote blokken Naamse steen. De zijkanten van deze gemiddeld 35 cm hoge steenblokken kwamen bij de zuidhoek tijdens het ontleisteren van de zijmuur binnen Klein Cranestein tevoorschijn, terwijl zij aan de noordzijde tijdens de afbraak van het buurpand nr 51 in de jaren zestig in zicht kwamen. Aan de zuidzijde bleken onder de daklijnen van de zijhuizen nog grote delen van het oorspronkelijke middeleeuwse, platvolle voegwerk bewaard gebleven te zijn, dat uit over de oneffenheden van de baksteen uitgesmeerde metselspecie bestond. Bij de hoekblokken liep de mortel zonodig tot ruim over de blokranden door.

Details betreffende de vorm, de omvang en de afwerking van de oorspronkelijke vensters konden bij de voorgevel niet worden onderzocht, omdat het ontleisteren hier niet nodig was. Aan de binnenzijde was zichtbaar, dat bij de 18e eeuwse vergroting van de vensters het metselwerk (met boognissen ?) tussen de boven elkaar geplaatste vensters geheel werd weggebroken, zodat van de zware middeleeuwse voorgevel alleen vier hoge 'pijlers' overbleven. Het in het midden naar voren buigende model van de gevel, dat in de 18e eeuw dankbaar werd gebruikt voor een risaliet in de forse kroonlijst, lijkt reeds bij de middeleeuwse opzet te horen en niet een gevolg te zijn van het ten opzicht van elkaar verzakken van deze 'pijlers', al is het effect wellicht wel versterkt door het verzwakken van de constructieve eenheid.

De achtergevel werd wel geheel ontleisterd. Daarbij kwamen verschillende bouwsporen aan het licht, die echter ten gevolge van latere venstervergrotingen weinig informatie over de oorspronkelijke middeleeuwse vensters konden leveren. Wel was daaruit af te leiden, dat het huis tegen

de noordhoek van de achtergevel waarschijnlijk vanouds een toiletuitbouw voor de begane grond en de eerste verdieping had.

De bij het onderzoek aan de binnenzijde reeds getrokken conclusie, dat het achterste zijhuis in opzet uit de bouwtijd van het hoofdhuis moet stammen, namelijk als huis van twee bouwlagen en een zolder met een zadeldak, werd aan de buitenzijde bevestigd. Hier bleek het metselwerk van de gevel tot de hoogte van de bovenkant van de vensters van de eerste verdieping van het hoofdhuis over beide gevels door te lopen, terwijl de hoofdhuis daarboven duidelijk een hoek met hoekverband vertoonde. De daartegenaan leunende halve topgevel van het zijhuis - een vernieuwing uit de latere middeleeuwen - bleek met vlechtingen afgewerkt.

Over de oorspronkelijke voorgevel van Klein Cranestein vier weinig te achterhalen. Sporen van een aansluiting op de hoek van het hoofdhuis werden niet gevonden, en ook de andere hoek bood geen houvast. Alleen de hoogte staat, dankzij de op beide zijmuren aangetroffen oude daklijnen, min of meer vast. Zij wijzen erop, dat het voorste zijhuis zich aan de straatzijde als een huis met drie lagen moet hebben gepresenteerd, met vrijwel dezelfde hoogte als de huidige gevel.

Indeling

Het hoofdhuis had vanouds op de begane grond drie stookplaatsen tegen de noordmuur en één - ten behoeve van het zijhuis - tegen de buitenzijde van de zuidmuur. De bijbehorende schoorstenen zijn in de muurdikte opgenomen. Het middelste rookkanaal bleek ter hoogte van de eerste verdieping een inwendige doorsnede te hebben van 50x80 cm. Het zat, net als de andere kanalen, klem tussen twee balken van de oorspronkelijke balklaag. De achterste stookplaats bevond zich in een ongeveer vierkante achterkamer, die door middel

van een stenen binnenmuur van het voorste deel van de begane grond was afgescheiden. Dit voorste deel was vermoedelijk verdeeld in een 'zaal' en een kleinere (ingebouwde ?) zijkamer, beide voorzien van een eigen stookplaats. De balklaag boven de achterkamer ligt lager dan die van het voorste deel. Waarschijnlijk was op de verdieping eveneens een achterkamer afgescheiden, maar dan met een houten wand. Deze bovenkamer lijkt pas in een latere middeleeuwse fase een stookplaats te hebben gekregen, die op het bestaande kanaal van de begane grond aangesloten was. Deze kamer was kennelijk in eerste instantie niet verwarmbaar. Ook in de kelder is ter plaatse van de genoemde binnenmuur een scheiding in de gewelven zichtbaar.

De stookplaatsen voor en achter zijn beide later opgevolgd door een nog bestaande 18e eeuwse schouw. De middelste is op den duur buiten gebruik geraakt. Alleen in de achterkamer konden sporen van de middeleeuwse haard in de zijmuur worden onderzocht en gedocumenteerd. Deze schouw was duidelijk in het muurwerk meegemetseld, en moet tot aan zijn vervanging door de 18e eeuwse schouw hebben bestaan. Naast deze haard bleek aan de rechterzijde een dubbele kaarsnis met afgeschuinde randen te zitten. Zowel de haard als de nissen sluiten redelijk aan op het huidige vloerpeil van de begane grond. Ditzelfde geldt voor een 'kaarsnis' met getrapte beëindiging, die in de kennelijk uit de bouwtijd daterende tussenmuur werd aangetroffen. Deze nis bleek oorspronkelijk een open venstertje te zijn geweest, dat vanaf de achterkamer uitzicht gaf op wat er zich in de voorzaal (of in de middenkamer) afspeelde. Deze nis was eveneens afgewerkt met schuine randen. Hij was in eerste instantie tot en met deze randen helder rood gesausd, later zwart en daarna een paar maal wit. Na het dichtmetselen van het venstertje werd de rode afwerking

nog één keer herhaald alvorens er vele lagen witkalk volgden. De resterende nis moet zijn dichtgezet lang voordat in de 18e eeuw de lange gang werd gecreëerd.

Rechts achter werd in de hoek van de achterkamer een dichtmetseling aangetroffen, die kennelijk verband hield met een deels in de achtermuur uitgespaard en deels uitgebouwd 'heimelijk gemak', dat - zoals boven reeds gezegd is - ook aan de buitenzijde van de achtergevel zijn sporen heeft nagelaten.

Dankzij een ontgraving ter plaatse kon de bovengronds verdwenen middenhaard onder het huidige vloerpeil nader worden onderzocht. Daarbij kwamen drie opeenvolgende fasen aan het licht.

De oudste haard stamde uit de bouwtijd en bestond uit een 2,70 m brede stookplaats met een rechte achterwand, die tussen twee met het opgaande muurwerk meegemetselde, vlakke bakstenen wangen gevat was. Deze pilastervormige wangen, die slechts 5 cm buiten het muurvlak uitstaken, rustten aan de onderzijde op (verdwenen) natuurstenen basementblokken met een eenvoudig afgeschuind profiel, waarvan alleen een specieafdruk over was. Het bijbehorende vloerpeil lag ca. 50 cm onder het huidige niveau van de begane grond, en ruim onder de kruinhoogte van het tegenwoordige keldergewelf. Dit kon worden afgeleid van de sporen van de stookvloer, de basementblokken en de onderrand van het oudste pleisterwerk, dat over de zijmuur, de dwarsmuur, de pilasters en de achterwand van de haard doorliep. Dat deze middenhaard vrij intensief is gebruikt, bleek uit het feit, dat de stookwand in het midden diep was ingebrand, vervolgens was uitgehakt en met een zeer groffe specie vol schelpen weer volgezet.

De latere middeleeuwse haard was iets breder dan de oorspronkelijke, en sloot aan op het inmiddels verhoogde, huidige vloerpeil. In deze tweede fase werd vermoede-

lijk in de dikke muur een stooknis met een gebogen achterwand uitgehakt. De natuurstenen wangen ter weerszijden stonden met hun bakstenen onderbouw op de aanrassing van het kennelijk tegelijkertijd verhoogde keldergewelf. In deze haard werden de restanten van twee grote haardpoten aangetroffen. De eerste zat ongeveer in het midden en was een grote grijs aardewerken aspot met drie uitgeknepen voeten met vingerstrepen. De tweede zat meer naar rechts en was half in een kennelijk daarvoor uitgehakte uitholling in de muur geplaatst. Deze was van roodbakend aardewerk en had drie uitgeknepen geribbelde voeten.

De jongste versie van de haard was een waarschijnlijk 17e eeuwse stookgelegenheid, met rechts een in kleine steen gemetseld fornuis en links een veelvuldig gebruikte en meermaken gerepareerde stookvloer van plavuizen van verschillend formaat, die in een vloer van diagonaal gelegde donkergroene en gele plavuizen was opgenomen. Zowel achter de stookvloer van het open vuur als achter het fornuis was de baksteen van de oude achterwand extra ingebrand. Vermoedelijk functioneerde de middenhaard destijds - en mogelijk reeds veel eerder - als keukenhaard, totdat deze naar de nog bestaande 18e eeuwse keuken in het zijhuis verhuisde.

Het niveauverschil van een halve meter tussen de huidige en de oudste begane-grondvloer, dat bij de middenhaard uit de eerste fase werd geconstateerd, werd ook bij de uit de bouwtijd van het hoofdhuis daterende zijdeur in de zuidelijke zijmuur vastgesteld, waarvan het onderste gedeelte ter plaatse van de opgang van de 18e eeuwse trap tevoorschijn kwam. Deze doorgang had een aanslag van een halve steen en ongelijke dagkanten: die aan de voorzijde was enigszins schuinlopend gemetseld, die aan de achterzijde recht. Als drempel fungeerde een bakstenen

rollaag.

Gezien de aan de binnenzijde geplaatste deur en de dunne pleisterlaag op de dagganten en de aanslag, moet het hier om een binnendeur gaan. Latere muurutholingen, dichtzettingen en sporen in de balklagen vormden aanwijzingen dat zich vóór de 18e eeuwse trap een andere trap moet hebben bevonden, en wel in de vorm van een spiltrap. Vermoedelijk is hier sedert de bouwtijd de plaats van de (hoofd-)trap geweest. Het was boeiend te zien hoe standvastig een dergelijk gegeven zich - ondanks de variaties in vorm en gebruik - gedurende zeven eeuwen kan handhaven.

Zoals hierboven reeds ter sprake kwam, bestaat het keldergewelf onder het hoofdhuis uit twee delen. Het gedeelte onder de achterkamer heeft waarschijnlijk vanouds de huidige hoogte gehad, aangezien de aldaar teruggevonden sporen van de oorspronkelijke haardpartij goed aansluiten op het tegenwoordige vloerpeil.

Onder het voorste deel moet zich echter aanvankelijk een lagere kelder hebben bevonden: het bij de oudste versie van de middenhaard behorende vloerpeil lag een halve meter lager dan dat van de achterkamer. Dit peil sloot tevens aan op de reeds genoemde zijdeur en lag vermoedelijk iets boven het toenmalige straatpeil van de Oude Gracht, zoals dat bij onderzoek bij verschillende huizen en werfkelders langs de gracht is gebleken. De tweede middeleeuwse versie van de middenhaard daarentegen sluit aan op het huidige vloerpeil.

In de eerste opzet moet men zich dus de achterkamer als een soort opkamer voorstellen, waarvan de vloer hoger en het plafond lager was dan in het voorste deel van het huis. In een latere middeleeuwse fase werd het hogere vloerniveau doorgetrokken in het hele hoofdhuis, en werd het voorste deel van de kelder van een nieuw en hoger gewelf voorzien.

De zijhuizen

Bij dit type grote stenen huizen uit de 13e en 14e eeuw vormden één of meer zijhuizen vanouds een wezenlijk onderdeel. Het bouwhistorisch onderzoek tijdens de restauratie heeft ook ten aanzien van deze zijhuizen allerlei gegevens over hun omvang en indeling opgeleverd.

Bij het achterste zijhuis kon met zekerheid worden vastgesteld, dat het in opzet uit de bouwtijd van het hoofdhuis stamde. Het telde vanouds twee bouwlagen en had aanvankelijk een zelfstandig zadeldak met de nok loodrecht op de straatrichting. De plaats van de goot van dit dak tekende zich nog af in de zijmuur van het hoofdhuis, die daaronder een binnenafwerking met vele lagen witkalk vertoonde en daarboven een verweerde buitenafwerking van het schone metselwerk. Bovendien bleek de achtergevel van het zijhuis tot even boven deze gootlijn in verband met het hoofdhuis te zijn meegemetseld, terwijl de verhoging ervan koud tegen het daarboven opeens wel aanwezige hoekverband van het hoofdhuis aansloot. Een derde aanwijzing was het reeds vermelde feit, dat er - ten behoeve van de achterkamer op de begane grond van het zijhuis - achterin de zijmuur van het hoofdhuis een oorspronkelijke stookplaats met bijbehorend rookkanaal te zijn opgenomen. En ten vierde was er de zijdeur die vermoedelijk vanouds naar de hoofdtrap van het complex leidde. Uit de aftekening van de goot viel af te leiden dat het achterste zijhuis oorspronkelijk (wat) verder naar voren doorgelopen moet hebben dan thans het geval is. Sporen van een daarbij behorende voorgevel konden helaas niet worden vastgesteld.

De indeling kende vanouds een tweedeling, zoals onder meer bleek uit de plaats van de haard in de achterkamer. Ook het keldergewelf bleek deze tweedeling te

vertonen. Of het zijhuis van het begin af aan een kelder heeft gehad, is niet bekend. Onder de keukenvloer in het voorste deel van het zijhuis kwamen de aanzetten van een hoog, middeleeuws tongewelf tevoorschijn, dat zijn kruin ruim een meter boven het huidige vloerpeil moet hebben gehad. Dit gewelf, dat - gezien de meergenoemde traptoegang - niet uit de bouwtijd kan dateren, werd vermoedelijk in de 17e eeuw door het nog bestaande gewelf van hergebruikte moppen vervangen. Het middendeel daarvan werd halfsteens uitgevoerd om het vloerpeil met dat van de gang te kunnen laten stroken.

In het begin van de 16e eeuw werd het zadeldak door het tegenwoordige lessenaarsdak vervangen, dat tegen de borstwering van het hoofdhuis leunt. De eiken kapconstructie bestaat uit twee reeksen halve spanten op elkaar, waarvan de onderste sterk geknikte krommers hebben. De voorgevel en de (halve)geveltop aan de achterzijde van het achterste zijhuis dateren uit de tijd van deze kap.

Bij het voorste zijhuis is het minder zeker dat dit in aanleg reeds uit de eerste fase van het complex stamt. De vorm van de eerste opzet versterkt deze twijfel. Men zou hier in beginsel een zadeldak met de nok evenwijdig aan de straat verwachten. Uit de oudste van de verschillende daklijnen die zich in de beide zijmuren aftekenen, blijkt echter, dat het merkwaardigerwijs begonnen is met een tegen de hoge voorgevel oplopend lessenaarsdak, zodanig dat het aanvankelijk een achtergevel van één bouwlaag en een voorgevel van drie bouwlagen moet hebben gehad. Hieruit heeft zich op den duur, via kleine wijzigingen, de huidige opzet ontwikkeld. Deze ongebruikelijke opzet moet een reden hebben gehad. De meest aannemelijke verklaring lijkt, dat bij de bouw van het voorste zijhuis rekening gehouden moest worden met een redelijke lichttoetreding

voor het reeds bestaande (achterste) zijhuis, waarvan het voorste deel tot dan toe op de ruime binnenplaats was georiënteerd. Deze binnenplaats, waarop het voorste zijhuis lijkt te zijn gebouwd, zal voorzien aan de straatzijde met een muur met een poort afgesloten zijn geweest. Bij de bouw heeft men kennelijk gekozen voor een duidelijk front aan de straat en een haast tot op de benedenverdieping aflopend dak aan de achterzijde. Tussen de beide zijhuizen bleef immers slechts een zeer klein binnenplaatsje over. Dit principe bleef ook bij latere verbouwingen en vergrotingen van het voorste zijhuis gehandhaafd.

Van de oorspronkelijke voorgevel is alleen de (minimum-)hoogte bekend; voor de rest ontbreekt ieder gegeven. Aangezien er geen sporen van een aansluiting van een stenen gevel op de hoek van het hoofdhuis zijn gevonden, is het - mede de merkwaardige opzet - niet uitgesloten dat het voorste zijhuis in eerste instantie een houten voorgevel heeft gehad.

Omtrent de indeling is weinig méér bekend, dan dat de middeleeuwse haard op de begane grond zich in de achterste helft tegen de linker zijmuur bevond.

Latere verbouwingen

Kort vóór 1600 kreeg Cranestein geheel of gedeeltelijk de bestemming van bierbrouwerij, genaamd 'De Werrelt'. Zichtbare aanwijzingen daaromtrent zijn in het huis zelf tijdens het onderzoek nauwelijks aangetroffen. Alleen de talrijke gerstekorrels, die in de naden van de vloer van de eerste verdieping verstopt bleken te zitten, zijn wellicht als stille getuigen uit deze periode op te vatten. Verder houdt het beroete middendeel van het plafond boven de eerste verdieping mogelijk verband met de locatie van de in het brouwproces zo belangrijke mouteest (droogoven), waarvoor

in dat geval het 13e eeuwse rookkanaal van de middenhaard als afvoer gebruikt kan zijn. Uit de brouwerijperiode stammen tevens de in 1658 toegevoegde eiken consoles onder de verdiepingsbalklaag, alsook vermoedelijk de vernieuwing van de kap van het hoofdhuis.

Tegen het midden van de 18e eeuw kreeg het huis zijn woonbestemming terug. Kennelijk bleef daarbij de pakhuisfunctie van de tweede verdieping, de zolder en de vliering bestaan. Het middeleeuwse casco werd daartoe aangepast dan ingrijpend verbouwd, zoals de uitmonstering nog heden ten dage duidelijk laat zien. Deze aanpassing ten behoeve van de woonfunctie gold vooral voor de begane grond en de eerste verdieping van het hoofdhuis en voor de beide zijhuizen. In die delen stamt veel van de huidige afwerking en aankleding nog steeds uit de 18e eeuw, of werden resten daarvan aangetroffen tijdens het onderzoek.

Het hoofdhuis

Overigens bleek duidelijk, dat het niet om één verbouwing gaat, maar dat er verschillende fasen moeten worden onderscheiden. Illustratief hiervoor is de hal en de van wandnissen en decoratief stucwerk voorziene, lange gang in het hoofdhuis. Deze wekt een min of meer symmetrische indruk, omdat hierop links de trappen en de verschillende ruimten in de zijhuizen aansluiten en rechts de drie achter elkaar gelegen grote kamers in het hoofdhuis. Tijdens de werkzaamheden bleek dat de gang in eerste instantie gekenmerkt werd door een sobere afwerking met strakke, rechthoekige wandnissen, en dat hij recht-door liep tot aan de voordeur. De 13e eeuwse balklaag bleef aanvankelijk, zowel in de gang als in de naastgelegen kamers, in zicht. Het plafond was in de kamers lichtgroen geschilderd en in de gang - in aansluiting op de witte wanden - witge-

kalkt. Pas in een volgende fase werden de vlakke wandnissen van geprofileerd lijstwerk en stucdecoratie voorzien en werd ook het bijpassende stucplafond aangebracht. Tezelfder tijd lijkt tevens het begin van de gang ten koste van de voorkamer tot hal te zijn verbreed. Merkwaardigerwijs schijnen de rechthoekige wandnissen van deze hal nooit decoratief stucwerk te hebben gekregen. Hoort de hal wellicht bij een tussenfase?

Ook de zware eiken trap, die langs de buitenzijde van de zuidmuur van de begane grond naar de eerste verdieping liep - en die helaas de restauratie niet heeft overleefd - bleek twee 18e eeuwse stadia te vertonen. De trap zelf stamde, evenals de even degelijke eiken keldertrap daaronder, uit de eerste fase en sloot aan op de sobere afwerking van de gang. De begeleidende lambriserings- en leuningdaarentegen werden kennelijk pas in de tweede fase toegevoegd.

Van de drie grote kamers op de begane grond van het hoofdhuis zijn de voor- en achterkamer voorzien van 18e eeuwse betimmeringen, sierplafonds en schoorsteenpartijen; beide hebben een monumentale, dubbele deurpartij naar de tussenkamer.

Ook hier horen de stucplafonds tot een jongere fase dan de schoorsteenpartijen. De schoorsteenboezem in de achterkamer is in het recente verleden zijn schilderstuk en spiegel met bijbehorend houtsnijwerk kwijtgeraakt. Van de beter bewaard gebleven pendant in de voorkamer moest tijdens de restauratie helaas na diefstal het houtsnijwerk rond de spiegel worden vernieuwd. Bij die gelegenheid kon worden vastgesteld, dat de ontwerpschets voor het houtsnijwerk ter plaatse op het kale hout van de betimmering was getekend. De voortekening was wat de grote lijnen betreft in houtskool uitgevoerd, waarna op vlotte wijze met wit krijt de krullen gedeeltelijk waren uitgewerkt.

Van de 18e eeuwse indeling en afwerking op de eerste verdieping, die destijds een woonfunctie had, bleken na vorige verbouwingen slechts heel bescheiden sporen en restanten over. De grote voor- en achterkamer moeten beide een rondgaande lambrisering hebben gehad en vermoedelijk aansluitende betimmeringen aan de vensterzijde. De 18e eeuwse schoorsteenpartij in de voorkamer was een nieuwe toevoeging, het exemplaar in de achterkamer verving een middeleeuwse voorganger. Het is niet onmogelijk, dat op de verdieping de oude balklaag steeds in zicht is gebleven.

De middeleeuwse kap maakte waarschijnlijk in de loop van de 17e eeuw, maar mogelijk pas bij de 18e eeuwse verbouwing, plaats voor de tot aan de huidige restauratie bestaande kap met vliering op hangbalken. In deze kan, die lager was en die een flauwere dakhelling had, was veel secundair verwerkt naaldhout opgenomen, dat deels wellicht van de middeleeuwse sporenkap afkomstig was. De grenen spanten staan in de zijmuren en zijn, net als de oorspronkelijke sporenkap, onafhankelijk van de onderliggende balklaag.

In de kap bevonden zich voor en achter op vlieringniveau de overblijfselen van grote hijsradjukken op langsbalken, die met het gebruik als brouwerij- en/of pakhuys verband gehouden zullen hebben. De later gewijzigde middenvensters op zolder (voor) en vliering (achter) bleken oorspronkelijk grote hijsluiken te zijn geweest. De zeer versleten en afgeronde vensterbanken daarvan waren duidelijk op veelvuldig gebruik. Zowel aan de noord- als aan de zuidzijde hebben zich twee dakkapellen met opgetilde dakschilden bevonden.

Tijdens de ontmanteling kwam in het voorste deel van de zolder een beschot van kraalschroten tevoorschijn, met een beschildering met klassieke motieven uit ca.

1930. Dit houdt verband met het feit dat het huis sedert 1927 onderdak bood aan onder meer de redactie en uitgeverij van 'De Gemeenschap', een katholieke kunstnaarsbeweging waarin mensen als Charles Eyck, Otto van Rees, Willem Maas, Sybold van Ravesteyn en Jan Engelman een belangrijk rol speelden, terwijl de schilder Lambert Simon er zijn atelier had.

De zijhuizen

De zijhuizen zijn, mede op grond van hun bescheidener constructie en hun gangbaarder schaal, veelvuldiger en grondiger verbouwd dan het hoofdhuis.

Het voorste zijhuis is in de 17e en in de 18e eeuw twee keer op bescheiden wijze vergroot, maar het behield daarbij in wezen dezelfde opzet als de middeleeuwse versie: hoog van voren en laag van achteren. In de 17e eeuw werd de dakhelling steiler, maar bleef de achtergoot gehandhaafd. In de 18e eeuw werd de achtergoot iets verhoogd, maar bleef de nokhoogte ongeveer gelijk.

De huidige samengestelde balklagen dateren van een 17e eeuwse vernieuwing. Op de begane grond tekende zich - op de plaats van de middeleeuwse haard en aansluitend op de sporen van paneelwerk langs de wand - in de linker zijmuur nog de 17e eeuwse hangschouw af. De huidige 18e eeuwse schoorsteenpartij zit wat meer naar voren en is getooid met een stucdecoratie, die in eerste instantie een oudroze beschildering had, passend bij het oudste kleurenschema van de betimmering. Bij een volgende schilderbeurt werd het stucwerk van de boezem donkergroen gemarmerd (mogelijk aansluitend op het marmer van de schoorsteenmantel ?) en afgestemd op het donkergroen van de betimmering en dito beschilderd behang met vergulde decoratie. Hierop volgden vier lichtere kleurenschema's, variërend van bentheimer zandsteenkleur tot oker. In die tijd zat de stucdecoratie van de schoorsteenpartij verstopt

achter een grote spiegel.

Het achterste zijhuis behield tot op heden zijn laat-middeleeuwse model, al werden de balklagen later nog eens grotendeels vervangen. In de voorste helft van de begane grond was sedert de 18e eeuw de nog in hoofdlijnen bewaard gebleven keuken ondergebracht, met witte betegeling, een kastenwand, en een grote rookkap boven stookplaats, warmhoudstoof en (nu verdwenen) gemetseld fornuis. Deze keukens ontvangt zijn licht via een brede pui, waarvan de onderhelft later bij het maken van een aansluitende bijkeuken op de binnenplaats is verdwenen. In verband met de kleine maat van deze binnenplaats is daarboven, boven de verdiepingsvloer, nog een extra koekoek voor aanvullend licht toegevoegd. Mogelijk hing dit samen met de (bescheiden) verhoging van het voorste zijhuis.

In de achterkamer werden verschillende resten van muurschilderingen met rode en zwarte biezen aangetroffen, die deels waarschijnlijk samenhangen met de plaats van betimmeringen en vast meubilair. De eerste kleurstelling na de 18e eeuwse verbouwing was afgestemd op donkerblauw.

Ook de geheel met houten wanden ingedeelde verdieping vertoont een tweedeling. De kamer boven de keuken had een vlak houten plafond met sporen van sierlijstwerk. De achterzijde van deze kamer wordt gevormd door een tweezijdige kastenwand, die aan de voorkant plaats bood aan een kast, een bedstee en een zoldertrap. Aan de kant van de achterkamer is deze uitgewerkt als decoratieve wand met pilasters en gesneden consoles, waartussen de kamerdeur, een enkele en een dubbele kast zijn gevat. Ook de vensterzijde van de achterkamer had een betimmering, terwijl de beide zijmuren in de 18e eeuw met een bespanning van vloer tot plafond waren

afgewerkt.

Voor- en achtergevel

Bij de 18e eeuwse verbouwing hoort ook de wijziging van de voor- en achtergevel. De achtergevel werd bijgesnoeid en in de vorm van een klokgevel afgewerkt, die enigszins verschoven staat ten opzichte van de middenas van het huis.

De voorgevel werd afgeknot en van een forse houten kroonlijst met gesneden consoles voorzien.

Beide gevels blijken reeds tijdens de 18e eeuwse verbouwing te zijn voorzien van een pleisterlaag met een lagenpatroon, waarmee kennelijk een natuursteen-imitatie werd beoogd. De opzet vertoonde diepe (in het metselwerk ingehakte) lintvoegen maar geen stootvoegen. De in deze diepe voegen teruggevonden restanten van het oorspronkelijke pleisterwerk bestonden uit een gele mortel met een zandsteenachtig effect. Of deze door middel van kamwerk ook van een 'frijnslag' was voorzien, zoals dit van andere voorbeelden bekend is, kon aan de hand van de overblijfselen niet meer worden vastgesteld. Deze 18e eeuwse pleisterlaag is na 1900 vervangen door een nieuwe met een grootschaliger blokkenpatroon.

In de loop van de 17e eeuw heeft Klein Cranestein een geheel nieuw opgetrokken voorgevel in zorgvuldig uitgevoerd schoon metselwerk met klezoren gekregen (steenformaat 19x9x4 cm, 10 lagen = 45,5 cm). Kort na de midden 18e eeuwse verbouwing van het hoofdhuis werden in deze gevel de vensters door grotere vervangen. Bij die gelegenheid werden de ankers in de muur ingewerkt en werd de gevel tevens voorzien van een gepleisterde, zandsteenkleurige afwerking naar analogie van die van het hoofdhuis, en voorzien van een houten gootlijst met gesneden consoles in rococovorm.

Het achterhuisje

Achter tegen het zijhuis staat tegen de zuidelijke perceelgrens een heel klein achterhuisje in neoclassicistische vorm. Hierin bevindt zich een trap met beneden een doorloop, een plee en een buitenkast, en boven een overloop en een klein kamertje. Dit huisje staat op het eind van een royale achterkelder, die voorzien is van een dwars tongewelf, en die over de volle breedte achter hoofd- en zijhuis ligt. Het is nog niet duidelijk wat de functie van deze achterkelder is geweest. Een onderkelderde tuin is ongebruikelijk, maar een (later weer verdwenen) dwars achterhuis lijkt eveneens onwaarschijnlijk, daar in dat geval de toetreding van daglicht in hoofd- en zijhuis een probleem moet zijn geweest. Mogelijk hangt deze kelder samen met de inrichting van Cranestein tot brouwerij aan het eind van de 16e eeuw. Onder het kleine achterhuisje heeft deze kelder de vorm van een apart tunneltje, dat oorspronkelijk bij een trap naar de tuin uitkwam.

De werfkelders

Vóór het huis liggen onder de staart twee werfkelders. Toen enkele jaren geleden de daarbij behorende werfmuren werden vernieuwd, kwam daarachter het front van de keldergewelven in zicht. Daarbij bleek, dat zowel de beide gewelfbogen als de opvullende zwikmuren erboven als schoon metselwerk waren uitgevoerd en vrij zorgvuldig platvol voegwerk vertoonden. Daaroverheen zaten diverse witkalklagen, die aan de onderzijde van het gewelf nog ca. 7 cm doorliepen tot aan een verdwenen kozijn, dat de volledige opening van het gewelf vulde.

De beide werfkelders voor het huis Cranestein lijken dan ook nog in de 17e eeuw aan de grachtzijde afgesloten te zijn ge-

weest met een houten pui of open latwerkinvulling, die direct op de gewelven aansloot. Deze is pas later vervangen door een stenen werfmuur, die voor het oude front werd geplaatst.

Dit verschijnsel, waarbij de werfkelders in zekere zin een tunnel naar de achterliggende huiskelder vormden, moet in de middeleeuwen vrij gebruikelijk zijn geweest en is uit verschillende topografische afbeeldingen bekend. Cranestein is het beste voorbeeld dat hiervan in de praktijk werd teruggevonden.

A.F.E. Kipp

- LIT:-
- M.W.J. de Bruijn, *Resultaten van het archiefonderzoek naar de bebouwingsgeschiedenis van het pand 'Kranestein' (Oudegracht 55) in Utrecht en de verdwenen bebouwing ten noorden daarvan tot aan de Jacobskerkstraat*. Typescript. Utrecht 1983.
 - M.W.J. de Bruijn, *De bebouwing tussen de Jacobskerkstraat en het huis Kranestein aan de Oudegracht te Utrecht in het midden van de zestiende eeuw*. Typescript. Utrecht 1983.
 - Marceline J. Dolfijn, E.M. Kylstra & Jean Penders, *Utrecht. De huizen binnen de singels*. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde Beschrijving. De Provincie Utrecht. De gemeente Utrecht, deel III. 's-Gravenhage 1989, pp. 39, 370, 461 en 465.